

I.МОТИВИРОВКА ЗА ИЗБОРА НА ПРОБЛЕМА

Съществуват различни начини за описание на „новите“ деца на улицата, които предпочитат да скитат навън, които имат собствен дом, но в него им липсва спокойствие и сигурност, топлота и подкрепа, съпричастност и приемане. Често гонени и наранявани от собствените си родители и близки, те са принудени да търсят разбиране и помощ „навън“. Могат да бъдат използвани различни формулировки за представяне на тези деца, като: безнадзорност, деца от улицата, деца в риск от изоставяне, деца в риск от загуба на ценности и усещане за принадлежност към собствените си семейства. В действителност те са и в риск от отпадане от училище, в риск от това да преживеят насилие в дома или на улицата, в риск от въвлечане в криминални прояви, в риск от посегателство върху собствения си живот...

В съвременното българско семейство най-засегнатите от последствията на риска бедност са децата. Високата скорост и степен на обедняване на семействата с повече от едно дете, предизвиква редица социални последствия и негативни ефекти, отразяващи се пряко върху психоклимата на семейството и засягащи физическото, интелектуалното, психическото, моралното и емоционалното развитие на подрастващите. Деформиращите въздействия, произтичащи от дефицитите на средата се проявяват преди всичко в липса на самочувствие и достойнство, дифузия на ценности /разбирането за “добро”и “лошо”/, липса на мотивация за постигане на образованост, пропуски и трудности в усвояването на учебния материал, отпадане от училище, повишен риск от ранно забременяване, девиантно поведение.

Статистиките показват недвусмислено обезпокоително увеличаване на броя на децата, които са жертви на престъпления – насилие, трафик, проституция. През последните години в България се наблюдава значително нарастване на престъпността. Особено тревожно е увеличаването на проявите на девиантно поведение и въвлечането в криминални деяния сред подрастващите.

Семейството и училището не успяват да изпълняват пълноценно възпитателните си функции, поради постоянно изменящите се ценностни критерии, поради установената в обществото несигурност и динамика. Не е случаен големият ръст на детската и младежката престъпност. Броят на напусналите училище се увеличава всяка година. В по-големите градове повече от 25 % от учениците в средна училищна възраст са опитвали вече наркотици, а средната възраст на зависимостта към дрогата е 18 години. Нараства и нивото на системната употреба на алкохол сред подрастващите.

Много трудно могат да се преодолеят условията на средата, определящи съществуването на децата в застрашаваща сигурността и здравето ситуация, защото тяхното положение остава незабелязано от институциите и обществото. Отминаха годините, когато бяхме свикнали да виждаме как дрипави и бездомни деца спят под стълбища на сгради и по входове, свити в някой ъгъл. В нашето съвремие обаче все повече назрява скритият проблем на тези, които имат къде да се приберат през нощта, но са обект на насилие, агресия и посегателство от страна на най-близкото си обкръжение - своите родители.

Рисковите фактори, които могат да провокират склонността към търсене на подкрепа и сигурност извън дома, са взаимосвързани и невинаги тяхното влияние и последствия за децата могат да бъдат ясно разграничени. Едно е ясно обаче, броят на децата, които страдат от липсата на емоционална топлина и подкрепа, на сигурност и одобрение, на установени близки и незастрашаващи отношения в семействата си не е малък и частта им не е отговорност само на техните родители, а и на обществото.

Ето защо, прилагането на подходящи форми на индивидуална и групова психологическа работа, съобразени с характера и нивото на социално-психологическите дефицити при подрастващите, могат да бъдат използвани при провокиране на техните потенциали за развитие и на промяната в установената жизнена позиция. Възрастта, обхващаща 11-14год. позволява това на основата на повишените способности за анализ и усвояване, на запазените възможности за развитие и промяна.

II. ЦЕЛ

Създаване на условия за ефективно прилагане на ресурсните и корекционните

психологически подходи на работа при подрастващи със социално-психологически дефицити.

III. ОСНОВНА ХИПОТЕЗА на психологическото изследване е следната: очаква се, че ако целенасоченото се използват индивидуални и групови модели на психологическа работа при подрастващите в рискована ситуация, то това ще доведе до преодоляване на част от дефицитите в социално-психологически аспект.

IV ЗАДАЧИ за доказване на изложената хипотеза са следните:

1. Да се направи анализ на литературните източници, съдържащи информация за социално-психологическия характер на подрастващи в рискована ситуация.
2. Да се осъществи психологическа диагностика на подрастващи със социално-психологически дефицити.
3. Да се апробира модел на психологическа работа при подрастващи – 11-14 год.
4. Да се направи съпоставка на характера на социално-психологическите дефицити на децата преди и след прилагането на експерименталния модел.
5. Да се оформят препоръки за осъществяване на ефективна индивидуална и групов психологическа работа с подрастващи в рискована ситуация.

Голяма част от децата в риск проявяват предизвикателно поведение и демонстративна агресивност, повишена тревожност и изразена конфликтност, лесна внушаемост и ограничени волеви качества, ниска критичност и емоционална лабилност. Някои от разгледаните признаци имат защитен характер и насочват към наличието на сериозни социално-психологически дефицити в поведението.

В периода на средна училищна възраст при децата е налице значително ниво на развитие на абстрактно-логическото мислене, което от своя страна е свързано с развитието на критичните им способности. Критичното отношение нерядко не съответства на реалността и изпълнява ролята на „защитен механизъм”, чието действие може да бъде представено в две посоки: от една страна – съхраняване на личната сигурност и автономност, а от друга – осигуряване на благоприятна възможност за постигане на надмощие над субекта на взаимодействието. Използването на критика в условията на междуличностните контакти обикновено провокира конфликти и социално напрежение. В резултат на това, при подрастващите в риск, се наблюдава поведение, характеризиращо се с прекалена активност, достигаща често до груби агресивни прояви – физически и вербални. Рядко реакцията на децата в подобна ситуация се изразява в прекалено въздържание или пасивност, защото в семействата им преобладават модели на поведение, които имат силно изразен негативен емоционален заряд.

Трайните смущения в поведението в случая, са израз на значително ограничена способност за регулиране на собствената дейност и на свързаните с нея отклонения в развитието на личността. Причините за това могат да бъдат **ендогенни и екзогенни**.

При безнадзорните деца обикновено се наблюдават екзогенните смущения в развитието на личността, детерминирани преди всичко от системата на външните социални условия на живот и дейност, които могат да се характеризират като неблагоприятни. Тъй като биологичните фактори в тези случаи имат второстепенна роля, **социално-психологичните дефицити могат да бъдат преодоляни чрез подходяща психологическа и възпитателна работа**

В основата на дефицитите в поведението на децата в риск стоят смущенията в усвояването и неспазването на социалните норми, което води до деформиране на връзката личност - социална среда. Влияние в случая имат и системните потискащи и негативни преживявания, стресовите и конфликтните ситуации. Сами по себе си тези фактори могат да смутят трайно дейността на децата, но обикновено отзвучават по естествен път.

В най-общия случай, дефицитите в поведението са резултат от продължителен във времето процес на развитие, който протича в две фази: подготвителна, или въвеждаща, и фаза на деформирано психично развитие на личността.

Подготвителната фаза обхваща период от няколко години. Установено е, че тя започва още в предучилищна възраст. През тази фаза психичните смущения трудно могат да бъдат забелязани, създава се само "почвата" за тяхната бъдеща проява. /6,160/

Същността на психологическите дефицити се изразява преди всичко в неадекватно, изкривено отразяване на обективната действителност, което води до ограничаване на способността за самостоятелно и адекватно регулиране на дейността, определящо формирането на отрицателни социални качества на личността. /6,163/

Развитието на личността е преди всичко процес на усвояване на обществения опит чрез механизми на интериоризацията. Процесът на усвояване е в основата както на хармоничното, така и на дефицитарното поведение, и в повечето случаи се характеризира с известна про-творечивост. Не винаги изискванията към индивида, произтичащи от условията на социалната среда, са адекватни на пси-хичните му възможности и могат да бъдат причина за проява на определени дефицити в поведението, които имат социално-психологически характер.

Психологическите дефицити в поведението обикновено са следствие от съществуващи психични смущения, изразяващи се в трайни емоционални напрежения, които пречат на спокойното и целенасоченото отношение към околната природна и социална среда и намаляват способността за правилно възприемане и преценяване на партньорите при общуване, както и на собствената личност. Това предизвиква нарушаване на самостоятелното ориентиране и на регулирането на действията във всички жизнени сфери.

Социално проявяващите се смущения в поведението на подрастващите се изразяват най-общо чрез: двигателно неспокойствие, агресивно поведение, крайна сдържаност (пасивност), използване на лъжи и манипулации, кражби, бягство, регресия (връщане към поведение, характерно за по-ранна възрастова група).

- негативно отношение към социалните норми;

За девиантно се счита това поведение, което противоречи на обществените норми и подлежи на морални и правни санкции. /8,82/

V. ОБЕКТ И ПРЕДМЕТ на емпиричното изследване

Обект на психологическото изследване са подрастващи в средна училищна възраст-11-14-годишни.

Предмет на емпиричната процедура е апробирането на **ресурсни и корекционни модели на психологическа работа** при подрастващи със социално-психологически дефицити.

Контингент на експерименталната работа.

Контингент на експерименталната работа са деца от средна училищна възраст от „Дневен център за работа с деца в риск”, създаден към Сдружение „Шанс и закрила”-гр.Хасково.

Експерименталният модел е апробиран с общо 18 деца на възраст от 11 до 14 години.

Методика и организация на експерименталната работа :

Анализ на литературата, отнасяща се до изследваната тема.

.Психологическа диагностика, осъществена чрез прилагане на изследователски набор от методи, включващ:

Наблюдение на изследваните лица по време на психологическата диагностика и на индивидуалната и груповата работа;

Основната цел на наблюдението като метод на изследване съответства на задачите на настоящата работа и се изразява в получаване на допълнителна изследователска информация, която да осигури по-висока степен на достоверност при интерпретацията на резултатите от психологическата диагностика.

Основните критерии, чието ниво се констатира чрез зрително наблюдение са следните:

-прояви на **активно-социално поведение**, изразени чрез способност за организиране, инициране и съгласуване на междуличностното взаимодействие;

-прояви на **пасивно-социално поведение**, изразени чрез склонност към подчиняване, включване при покана, постигане на съгласие;

-прояви на **асоциално поведение**, изразени чрез склонност към изолиране, отчужденост, отсъствие на способност за взаимодействие;

-прояви на **антисоциално поведение**, изразени чрез склонност към конфликтност, агресивност и противодействие.

Отразяването на резултатите от наблюдението на поведенческите реакции се осъществява чрез използване на специално разработен за целта "Протокол за наблюдение на поведението". Използва се петстепенна скала, чрез която се отразява честотата на проявление на отделните показатели, включваща следните стойности: постоянно - 4 т., често - 3 т., понякога - 2 т., рядко - 1 т., никога - 0 т.

Беседа с изследваните лица и техните родители;

Скала за изследване на детската тревожност / CMAS /

Скалата за изследване на детската тревожност е предназначена за разкриване на тревожността като устойчиво образование при децата. Тя съдържа 53 айтема, на които се отговаря с "вярно" и "невярно". Процедурата на провеждане съдържа следната инструкция: *"На следващите страници са дадени изречения. Срещу всяко изречение е написано "вярно" или "невярно". Дали е вярно или не написаното в изреченията ще решиш самият ти. Внимателно прочети всяко едно изречение и отговори. Ако написаното в изречението е вярно за тебе - отговори с "вярно", а ако не - с "невярно". Не мисли дълго над отговорите! Ако не можеш да решиш как да отговориш, то отговори така, както се случва по-често. Не пропускай изреченията и отговаряй на всички подред!"*

Обработка на резултатите: Изчисляването на баловите по скалата се осъществява само чрез отговорите "вярно", т.е. всички айтеми, които не се включват в скалата на "лъжата". Получената сума представлява първичната, суровата оценка. Тези първични данни с помощта на таблица с представени в нея нормативни данни се привеждат в скалова "стена". Високите балове на скалата на "лъжата" /9 и повече/ правят достоверността на отговорите съмнителна.

Проективна методика „Моето семейство”.

Използването на тази рисувателна методика дава възможност да се разкрие начина, по който детето преживява и възприема своето място в семейството, отношението му към семейството като цяло и към отделните му членове, както и наличието на някои психологически особености на изследваното дете.

Инструкция: "Нарисувай върху този бял лист твоето семейство. Можеш да ползваш всички цветни моливи, а също и гумата, както пожелаеш."

На детето не бива да се обяснява какво означава думата семейство, тъй като това би оказало влияние върху прилагането на методиката. След завършване на рисунката се провежда беседа с детето, която включва следните въпроси: "Кой е нарисуван на рисунката?, Къде се намира семейството?, Хубаво ли им е заедно или им е скучно?, Кой е най-щастлив?, Защо?, Кой е най-нещастен?, Защо?, Ако имаш два билета за кино, с кого от семейството си ще отидеш?, Представи си, че ще ходите на гости, но някой от семейството ти е болен и трябва да остане в къщи. Кой е той?, Кой от семейството си би

помолил за помощ, ако имаш нужда?”.

Анализът на структурата на рисунката се прави в зависимост от: изобразената пълнота на състава на членовете на семейството, включването на допълнителни персонажи, разположението на фигурите и физическите разстояния между тях, рисуването на различни обекти между членовете на семейството и тяхното местоположение.

Анализът на особеностите на нарисуваните фигури зависи от: количество детайли на нарисуваните фигури, облеклото и украшенията, цветовото оформяне, големината и абсолютната величина на фигурите, начина на рисуване (респективно пропуска-не) на отделните части на тялото,

различията в изображенията на лицата, еднаквите детайли и цветове.

Анализ на процеса на рисуване: отчита се последователността на рисуване на членовете на семейството, съобразено със стилното оформление на фигурите, рисуването на различни обекти като слънце, трева и др., които предхождат изобразяването на хората, връщането за дорисуване, паузите преди рисуването на определени лица или детайли, изтриването и прерисуването на определен член на семейството.

Основните критерии, чието ниво се констатира чрез зрително наблюдение са следните:

-прояви на **активно-социално поведение**, изразени чрез способност за организиране, инициране и съгласуване на междуличностното взаимодействие;

-прояви на **пасивно-социално поведение**, изразени чрез склонност към подчиняване, включване при покана, постигане на съгласие;

-прояви на **асоциално поведение**, изразени чрез склонност към изолиране, отчужденост, отсъствие на способност за взаимодействие;

-прояви на **антисоциално поведение**, изразени чрез склонност към конфликтност, агресивност и противодействие.

Отразяването на резултатите от наблюдението на поведенческите реакции се осъществява чрез използване на специално разработен за целта "Протокол за наблюдение на поведението". Използва се петстепенна скала, чрез която се отразява честотата на проявление на отделните показатели, включваща следните стойности: постоянно - 4 т., често - 3 т., понякога - 2 т., рядко - 1 т., никога - 0 т.

Основен етап:

1. Индивидуална психологическа работа.

В организационен план, индивидуалната психологическа работа се осъществява по предварително изготвена програма, която предвижда по две консултации седмично за всяко дете, провеждани в определен ден и час, с продължителност-30-45 мин. На по-късен етап от работата, срещите се разреждат до един път седмично.

Исключения в случая правят кризисните ситуации, при които е наложителна промяна в графика и осъществяването на своевременна интервенция, целяща предотвратяване на негативни последици в индивидуален план, провокирани от силни негативни преживявания. В случая се визират ситуации на агресивна /физическа и вербална/ саморазправа между децата, преодоляване на загубата на близък или личностнозначим човек, депресивни състояния, тежко преживяване на развод между родителите, случаи на физическо и психологическо насилие в семейството, наличие на суицидни мисли и др.

Честотата на осъществяваните консултативни сесии е съобразена с възможностите за работа на консултанта и детето, за да бъде постигнат желан резултат- преодоляване

на дезадаптивни поведенчески модели и развитие на съществуващите потенциали и възможности.

В съдържателен план, консултативната работа включва различни елементи и подходи, които са избрани в зависимост от установените индивидуални особености, нужди и дефицити. Тя дава възможност за получаване на информация, свързана с актуалното физическо и психическо състояние на децата, за изясняване на характера на отношенията и атмосферата в семейството. По време на консултативните сесии децата се учат да споделят своите чувства и емоции, преживявания и проблеми и да работят върху трансформирането или преодоляването на тези от тях, които са източник на дефицити. При съвместната психологическа работа, те имат възможност да обсъждат различни алтернативи за справяне при установени затруднения и да получават личностова подкрепа, стимулираща постиженията и развитието на способностите за справяне. Особено важно в случая е осигуряването на условия за създаване или запазване на активната личностна позиция, както и спазването на принципа на доброволно участие, който създава у децата усещане за свобода и провокира желанието за съвместна дейност. В комбинация се използват и подходящи терапевтични похвати, осигуряващи осъзнаването на причините за изпитваните негативни преживявания и затруднения, както и преодоляване на емоционалните и поведенческите проблеми, подобряване на личностното и социалното функциониране чрез научаването на начини за самоконтрол, самоизява, взаимодействие, постигане на цели.

2. *Форми на групова работа.*

Груповата работа се провежда два пъти седмично, с продължителност на сесиите, съобразена с предвидените занимания, като времетраенето на отделните упражнения не надвишава 45-50 мин. Използват се различни развиващи и креативни игри, които са насочени към развитие на способностите на децата за ефективно взаимодействие, за разрешаване на конфликтни ситуации, за изразяване на емоциите и чувствата по подходящ начин, за самопредставяне и предпазване от рискови ситуации. Всички те имат връзка с промяната на усвоените в средата негативни поведенчески модели, основаващи се на агресията, насилието и страха, защото водят до формиране на нови ресурси и умения, създаващи у децата чувство за по-голяма личностна значимост, сигурност и успеваемост. Създаденият модел на групова работа включва два основни модула.

Първият представлява програма за развитие на жизнените умения, които са особено

важни за изграждането на адаптивни поведенчески стратегии и за преодоляване на съществуващите социално-психологически дефицити в междуличностните отношения. Използването и е провокирано от факта, че повечето от децата са агресивни и затворени в себе си, не защото искат да бъдат такива или само заради факта, че този начин на справяне е ефективен. Основната причина според мен е, че те не познават или не са усвоили модел на поведение, различен от този, който срещат в семейната или приятелската си среда. Освен това, изборът на връстниците, с които контактуват и характерът на взаимоотношенията отново зависи от това, което са видели и научили през своето ранно детство. Защото за изграждането на личността значение има не само желанието за успех, а и подходящата мотивация, ценностната система и условията за стимулирано чрез поощрения и подкрепа, чрез израстване и развитие, в което грешките и неуспехите са основа за по-богат опит, а не за подценяване на възможностите и бягство от предизвикателствата.

Вторият модул е в два варианта, които имат за цел развитие на социалните умения на децата и коригиране на проявите на агресивно и конфликтно поведение. Единият от вариантите се осъществява чрез ролево изиграване от децата на наблюдавани непосредствено в групата негативни отношения, при което те сами трябва да достигнат до изводи по отношение на ефективността на демонстрираните поведенчески стратегии. Другият е под формата на беседа, направлявана от водещия, по време на която децата имат възможност да споделят свои преживявания, емоции и предложения за разрешаване на конкретна проблемна ситуация. По този начин децата се научават да прилагат подходи на справяне, различни от формите на пряко конфронтиране, на физическа и вербалната агресия.

2.1. Програма “Жизнени умения”.

Тема 1: Запознаване и представяне.

Цел: Изграждане на умения за установяване на контакти. Усвояване на подходящ поведенчески модел при ситуации на представяне и запознаване.

Използвана игра: “Трите картончета”

Фаза 1:

Всички участници получават по три картончета от водещия. Участниците ги номерират: №1, №2, №3. На първото се записва дума, изречение или израз, който описва участника най-добре /може и с рисунка/. На второто се записва любим филмов герой или актьор, на който би искал да прилича. На третото картонче се записва любима крилата фраза /афоризъм, мъдрост/, която е водещ принцип в живота.

Фаза 2:

Прави се пазар /борса/ за размяна на картончета. Всеки трябва да получи картонче от друг участник със същия номер, като най-важното е да му харесва написаното на него/№1 за №1, №2 за №2 и т. н./.

Фаза 3:

След размяната всеки прочита избраните от него картончета и се обосновава защо ги е разменил.

Тема 2: Идентичност.

Цел: Осъзнаване на собствената идентичност и развитие на уменията за самопредставяне.

Използвана игра: “Изработване на личен герб”

Всеки представя себе си чрез рисунка, стих, песен, сентенция, колаж. След упражнението се прави обсъждане в групата, което цели изясняване на направения избор при представянето. Използват се следните въпроси: Какво изобразява твоя герб? Защо изглежда по този начин? С какво го свързваш? Какво искаш да кажеш на групата

за себе си чрез герба? Какво искаш да покажеш на групата за себе си, което те не знаят?

Тема 3: Групова сплотеност.

Цел: Изграждане на отношения на сътрудничество в групата. Развитие на способностите за предотвратяване на конфликтни ситуации и постигане на консенсус.

Използвана игра: “Мост”

Децата се разделят на два големи екипа, като задачата е всеки от тях да построи половината от мост, който трябва да се съедини с другата половина, изработена от втория екип. Построеният мост трябва да издържи някакъв предмет (химикал, молив, маркер - нещо тежко). При строежа екипите могат да обменят информация най-много до три срещи по две минути. За целта се избира един отговорник, който да води преговорите за построяването на моста.

Материали за изработване на моста: сламки, листи, карфички, тиксо, малко парче картон.

След приключване на упражнението се прави се обсъждане в групата.

Тема 4: Ежедневни поздрави и обръщения.

Цел: Усвояване на знания за видовете поздрави в ежедневието. Формиране на умения за поздравяване и подход в зависимост от конкретната ситуация и личност.

Използвана игра: “Актьори”

Включва разиграване на различни ситуации по двойки, изискващи използването на различни поздрави и обръщения: "Среща с приятели", "Разговор с учител в учителската стая", "Разговор с непознат възрастен в парка", "Прибиране у дома". Прави се обсъждане и обобщение в групата.

Тема 5: Умения за вербална комуникация.

Цел: Изграждане на умения за ефективно общуване. Изясняване ролята на думите по отношение на ефективното междуличностно взаимодействие.

Използвана игра: "Известни личности"

Групата се разделя по двойки. Всеки изтегля лист с написано върху него име на известна личност. Целта е чрез задаване на подходящи въпроси да бъде разкрита личността. След това ролите се сменят. Прави се обсъждане в групата.

Тема 6: Обогатяване на уменията за вербална комуникация.

Цел: Усвояване на способност за отстояване на личната позиция, без да бъдат засегнати правата на опонента.

Използвана игра: "Културен спор"

Избират се трима доброволци. Темата на играта е "Известни певци". Тримата участници си разпределят ролите на водещ и двама опонента, защитаващи различни твърдения. Водещият в дебата не притежава необходимата компетентност, с което затруднява участниците. От друга страна, един от опонентите има агресивно поведение, а другият е скромнен и отстъпчив. Нарушен е етическият баланс, което пречи за адекватно

изложение на тезите. Следователно, нарушено е правилното предаване и приемане на информацията като цяло.

"Публиката" - останалите участници от групата споделят впечатленията си от поведението на тримата кандидати и излъчват най-подходящия от тях.

Тема 7: Постигане на консенсус.

Цел: Изграждане на умения за ефективно групово взаимодействие - изслушване, достигане до консенсус, уважение на мнението на другите.

Използвана игра: "Следователи"

На децата се съобщава, че това е игра, в която те ще трябва като следователи в полицията да разнищят един тайнствен случай. Преди да разкаже случая, водещият им предлага да изработят групови правила за работа, напр. да вдигаме ръка преди да се изкажем, да не се прекъсваме, да не се присмиваме на чуждо мнение и др. При нужда водещият може също да добави правила, за които децата не са се сетили, но той смята за важни. След което на участниците се разказва следното:

"В пустинята е открит труп на мъж без връхни дрехи (само по бельо). Около него няма никакви следи от стъпки, а в ръката му е намерена отчаяно стисната пръчица. На около 100 метра от мъртвеца лежала купчина дрехи, вероятно негово притежание. Как е попаднал той там? От какво е умрял? Какво се е случило?"

Водещият съобщава на децата, че тяхната задача е да открият какви събития са предшествовали откритието на трупа в пустинята, като задават само въпроси, на които той (водещият) може да отговори само с "да", "не" или "няма значение". Постепенно те трябва да разкрият следната история:

"В един балон с кош пътували няколко човека (точният им брой няма значение. Над пустинята горивото за балона започнало да свършва и за да намалят теглото и вдигнат балона по-високо, пътниците изхвърлили всички тежки предмети, които намерили в коша. Превозното им средство обаче продължавало да пада.

Ако попаднали в пустинята, всички пътници щели да загинат от топлината и недостига на храна и вода. Ето защо било взето решение един от тях да пожертва живота си, за да спаси останалите. За целта те теглили жребий с пръчици. Този, на когото се паднало да скочи от коша, отначало не желаел да приеме съдбата си. В отчаянието си той съблякал всичките си дрехи без бельото и ги изхвърлил в пустинята с надеждата, че това ще олекоти балона. Положението обаче не се променило съществено и скоро се наложило нещастникът действително да скочи в пустинята, където той моментално намерил смъртта си."

Ако вижда, че участниците много се затрудняват на моменти, водещият може да ги насочва чрез въпроси – жокери, напр. Какво превозно средство може да е използвал откритият в пустинята? Каква може да е била ролята на пръчицата, която е стискал? Защо се е съблякъл? и т.н.

Тема 8: Позитивни модели на взаимодействие.

Цел: Развитие на способностите за справяне в проблемни ситуации чрез прилагане на ефективни стратегии, които не засягат правата и достойнството на другите. Усвояване на умения за справяне в конфликтни ситуации.

Използвани игри: "Влез в кръга!"

Групата образува кръг. Един от участниците остава извън кръга и има задача да намери най-подходящ начин да влезе в него. Играта може да си изиграе няколко пъти като се редуват участниците, които трябва да влязат в кръга.

Всеки от участниците извън кръга се стреми по всякакъв начин да влезе в него: чрез

уговорка, физическа сила, чрез използване на различни ласкателства, шеги и хумористични изказвания.

В групата се прави обсъждане, изясняващо степента на ефективност на използваните подходи за справяне с поставената задача.

"Автобус"

Участва цялата група. Един от участниците изпълнява ролята на шофьор на автобус, а останалите - на пътници. Пътниците се стараят да имитират поведение, характерно за хора, пътуващи в автобус. Могат да бъдат пресъздадени различни ситуации в автобуса - обичайните разговори, спорове, конфликти.

Прави се обсъждане в групата на създадените ситуации и на изхода от тях. Водещият използва следните въпроси: „Как бихте искали да завърши тази случка? Как можем да повлияем на околните чрез своето поведение? Кой от използваните реакции на участниците се оказаха ефективни?“.

Тема 9:"Бариери в общуването при решаване на конфликти".

Цел: Да се обсъдят основните пречки, възникващи при общуването в конфликтни ситуации и да се изгради представа за силните и слабите страни на участниците в общуването.

Инструкция: Участниците в отделните екипи изработват списък на своите силни и слаби страни, когато общуват в конфликтна ситуация.

По време на конфликта, моята сила е в:..В конфликтна ситуация мои слаби страни са:..

Тема 10: “Аз в очите на другите”

Цел: Развитие и обогатяване на “Аз-образът” чрез осмисляне на т.нар.”представа на другите за мен”. Формиране на умения за приемане на мненията на другите за особеностите на собствената личност.

Използвана игра: “Портрет”

Групата се разделя по двойки. Всеки от участниците има за задача да представи наблюдавани качества /външни и вътрешни/ у партньора си чрез разказ, рисунка, колаж, театрално разиграване. След това всеки разказва, рисува или изиграва нещо за себе си, което допълва представения образ. Прави се обсъждане в групата.

Тема 11: "Моят емоционален портрет"

Цел: Осъзнаване на личностния емоционален облик, изграждане на цялост-на представа за себе си.

Задача: Опишете или нарисуйте своя емоционален портрет.

Инструкция: Съставете свой емоционален портрет. Може да опишете себе си в настоящия момент или как се виждате в бъдеще време. За представянето могат да се използват различни средства: разказ, рисунка, ситуация. В качеството на експерт може да се избере участник от екипа, който може да даде справедлива, обективна оценка.

Тема 12:"Моите желания"

Цел: Осъзнаване смисъла на своите желания и потребности.

Използвана игра: "Харесвам, желая, мечтая..."

Децата се подреждат в кръг като за всеки участник има по един стол с изключение на този, който е в средата на кръга. Той започва да изброява своите желания и потребности: "Аз харесвам ..., желая..., мечтая за..., обичам.., имам нужда от.... Всички, който споделят неговите желания и мечти стават и сядат на друг стол. Един от участниците остава прав и отново казва " Аз харесвам ..., желая...", и така докато се изредят всички.

Тема 13: "Как общувам?"

Цел: Изразяване на идеи за ефективни начини на общуване и определяне на собствен стил на общуване.

Инструкция: Участниците работят самостоятелно и след това обсъждат в екипите следните въпроси: "Какво ценя у моя партньор в процеса на общуване?" След това се разработва списък с характеристиките на доброто общуване (съпричастност, сърдечност, уважение, коректност, непосредственост, откритост, чувствителност).

Участниците се разделят на групи и изработват таблица с трудностите в общуването.

В края на упражнението се прави обобщение на най-важните условия за ефективното общуване.

Тема 14: Приемане и разбиране.

Цел: Развитие на сензитивност по отношение на общуването. Формиране на стремеж и нагласа за приемане и разбиране на другите и на отправяните послания в хода на комуникативния процес.

Използвани игри: “Покажи на партньора”

Групата се разделя по двойки и всеки получава картонче с изписано на него отношение, което трябва да покаже на партньора си: съчувствие, подкрепа, упрек, внимание. След това ролите се разменят и се прави обсъждане.

Тема 15: „В себе си най-много харесвам ...”

Цел: Подпомагане изграждането на адекватна самооценка и на вяра в собствените възможности. Осъзнаване значимостта на изгражданата представа у околните, свързана с външността и реализираните форми на поведение.

Описание на сесията:

1. От участниците се очаква да определят три свои характеристики, които най-много харесват. Добре е те да бъдат ориентирани към едно физическо качество, една характеристика на личността и едно нейно умение.

2. Обсъждане и обобщение.

Тема 16: "Качества, които ценя у хората"

Цел: Осъздаване на собствената представа за позитивни качества и на тяхната роля във взаимоотношенията между хората.

Задача: Определяне на качествата, които всеки от участниците в екипа най-много ценят у хората. Разкриване на значението им за характера на взаимоотношенията между тях.

Инструктаж: “Помислите, кое качество най-много цените у хората. Разкажете някоя история, притча, която съдържа информация за това качество.”

Анализ на упражнението: “За какви качества ставаше дума? По какво си приличат представените мнения?”

Тема 17: Умения за изразяване на изпитвани емоции и чувства.

Цел: Развитие на способностите за осъзнаване и изразяване по подходящ начин на изпитвани емоции и чувства към друг човек.

Използвана игра: "Подарък"

Всеки един от участниците подарява на останалите членове на групата някакъв символичен подарък (нещо нари-сувано, устно описание). Упражнението позволява да се изразят взаимни пожелания и чувства.

Водещият организира обсъждане в групата, включващо следните въпроси: „Какво ви водеше, когато избрахте подаръка?, Какво почувствахте, когато подарихте подаръка!”

Тема 18: Доверие.

Цел: Развитие на уменията за установяване на доверителни отношения.

Използвана игра: „Кръг на доверието”

Участниците образуват тесен кръг. Желаящ влиза в кръга и застанал прав, с леко разтворени крака, отпуска тялото си и се оставя да бъде „движен” и завъртан, тласкан вътре в кръга от останалите.

Обсъждане на ролята на доверието по отношение на позитивните семейни, приятелски и интимни отношения.

Тема 19: “Даване” и “получаване” на обич.

Цел: Придобиване на знания и умения по отношение на различните видове обич и тяхната проява.

Описание на сесията:

1. Мозъчна атака: “Какво е обич?”.

2. Дискусия на тема “Даване и получаване на обич”, засягаща въпросите: Има ли лоша и добра обич? Кой дава обич и на кого? Как обичта в семейството, приятелския кръг, интимните отношения?

2.2. Модели за развитие на социални умения.

Сесиите обикновено са с продължителност 30 - 40 мин., в зависимост от конкретния проблем и от потенциала на децата за работа.

Първа конфигурация:

1. Откриване на сесията:

Водещият запознава децата с целта на осъществяваната групова работа и правилата, в условията на които тя ще се реализира.

Те могат да бъдат например: "Не критикувай", "Уважавай мнението на другите", "Не прекъсвай", "Не обиждай", "Не оценявай", "Бъди искрен/а".

2. Представяне на проблема:

Представя се един конкретен случай и на всяко дете се предоставя възможност за споделяне на личните преживявания, емоции и чувства по отношение на случая. Особено подходящи за разглеждане са конфликтни ситуации и агресивни прояви, които са често срещани в отношенията между децата.

Прави се кратко обобщаване от водещия и се задават доуточняващи въпроси при необходимост.

3. Разглеждане на възможностите за постигане на консенсус:

Използват се различни въпроси, в зависимост от конкретния случай. При разрешаване на конфликтни ситуации изясняването на вариантите за справяне може да се осъществи чрез въпроси, като: "Ако беше на мястото на другия, как би се чувствал?", "Как би искал да завърши този конфликт?", "Какво би желал да бъде постигнато в случая?", "Има ли начин да бъде постигнато разбирателство?", "Какво ще се случи, ако не стигнете до съгласие?".

Следва обобщаване на изказванията на децата и на основните тенденции по отношение

на съвместната работа.

4. Търсене на възможни решения и осъществяване на подходящ избор.

Дава се възможност на всяко дете да сподели своите идеи, свързани с разрешаване на конфликтната ситуация. На този етап водещият има съществена насочваща роля, по отношение на откриването на адекватни и ефективни алтернативи, осигуряващи използването на позитивен модел за справяне.

5. Анализ на груповата работа и обобщаване на постигнатите резултати /осъществява се от водещия/.

6. Закриване на сесията.

Втора конфигурация:

Използва се за коригиране на прояви на агресивно и конфликтно поведение при децата. Осъществява се чрез ролево изиграване от децата на наблюдавани непосредствено в групата негативни отношения. Ролите се разпределят без да бъдат включвани действителните участници в проблемната ситуация. Не се прави коментар на представеното и водещият има за цел да организира разиграването в защитена среда, давайки възможност на децата сами да достигнат до определени изводи. В случая, на основата на обратната връзка, добиването на представа за впечатлението на околните, възможността за разглеждане на ситуацията от страни, децата имат възможност сами да изберат подходящите за случая подходи за справяне, както и да отчетат в индивидуален план допуснатите грешки от опонентите.

2.8. Анализ на резултатите от емпиричната програма:

2.8.1. Анализ на резултатите от психологическата диагностика на нивота на

тревожност при децата в риск чрез прилагане на скала CMAS;

Изследвани бяха общо 18 деца на възраст от 11 до 14 години. От тях 9 (50%) са децата отглеждани от един родител през последните 12 или повече месеца, 5 (28%) са децата, останали да живеят при единия от родителите през последните 6 до 12 месеца и 4 (22%) са живеещите постоянно с двамата си родители.

В таблици №1 са отразени данните, получени при диагностиката на нивото на тревожност на експерименталната група деца. В следствие на обработката им се установи, че най-високи стойности по отношение на изследвания показател **тревожност**, се отчитат при 6 от изследваните деца. Тези стойности съответстват на високо ниво на тревожност, която има разгърнат характер и предполага наличието на рискова ситуация по отношение на психическото и физическото здраве на децата и влияе пряко върху техните поведенчески реакции. Децата в случая са застрашени от въвличане в различни зависимости, изпадане в депресивни състояния или склонност към извършване на суицидни опити. В преобладаващата си част те са от женски пол и представляват съвсем немалък процент от изследваната извадка - общо 33%.

Леко завишено ниво на изследвания показател, се отчита при 6 от изследваните деца. Те представляват 33% от експерименталната група и въз основа на сравняване на резултатите им с предварително поставените еталони на изследването, се отчита наличието на тревожност, която се проявява ситуативно.

Нормално ниво на тревожност е характерно за 6 деца от експерименталната група - 33 % от всички изследвани. Отчетените в случая стойности са показателни за наличието на тревожност, чието ниво се разглежда като необходимо за осъществяването на социалната адаптация и на продуктивната дейност.

□

Изслед-вани лица

Възраст /год./

CMAS

Скала на лъжата

Сурова оценка

Стена

1

Д.Л.

14

3

16

4

2

Н.Й.

14

4

16

4

3

Е.Н.

14

2

19

5

4

P.A.

13

1

21

6

5

Б.Р.

13

4

10

3

6

B.E.

13

5

31

10

7

H.K.

13

3

26

9

8

В.Й.

12

3

25

7

9

М.Л.

12

4

24

8

10

Х.Д.

12

6

35

10

11

Й.Г.

12

2

30

10

12

А.Р.

12

1

31

10

13

H.P.

12

1

34

10

14

3.K.

11

8

23

8

15

Н.Н.

11

6

23

7

16

М.Н.

11

6

11

4

17

Н.Г.

11

7

27

8

18

А.Н.

11

3

25

8

Хср.

Таблица 1

Резултатите от проведеното изследване показват равномерно разпределение на стойностите на висока, завишена и нормална тревожност. Прави впечатление това, че

при нито едно от децата не е констатирано състояние на прекомерно спокойствие, което в някои случаи може да има и защитен характер. **Като цяло обаче, при децата в риск преобладават високите и леко завишените стойности на изследвания показател тревожност – общо 66% от изследваната извадка.**

Регистрираните при безнадзорните деца високи нива на тревожност – ситуативна или генерализирана, биха могли да бъдат провокирани от наличието на чувство за малоценност и желание за бягство от предизвикателствата, които отправя животът. Причина за високото ниво на изследвания показател може да бъде и екзестинциалното състояние на безпомощност, породено от липсата на близки и устойчиви емоционални връзки с родителите, състояние, което оставя трайно своя отпечатък и влияние върху съществуването на рисковите деца.

Приложената проективна методика разкрива и някои **личностови и поведенчески характеристики** на изследваната група деца:

Прояви на егоцентризъм, които затрудняват в някои случаи междуличностното взаимодействие и провокират възникването на конфликтни ситуации, се откриват при 46 % от безнадзорните.

Не е учудващ и фактът, че 25% от тях имат известни комуникативни нарушения, водещи до самоизолация и необщителност, и в тази връзка, 36 % от децата изпитват нужда от повече контакти.

Характер на семейните взаимоотношения и психологически особености на изследваните

Наличие в изсл. група,%

неудовлетвореност от семейната среда и конфликти със семейните членове

62

неудовлетворени от семейството психологически потребности

38

значим член от семейството: изследваната личност

31

майка

31

сиблинга

23

баща

8

други

8

егоцентризъм

46

дискомфорт в семейството

88

липса на привързаност (отхвърленост)

59

самоизолация, необщителност, комуникативни нарушения

25

неясни семейни граници

35

враждебно отношение към майката

57

конкурентно отношение към сиблинга

46

страх от баща, майка

60

потребност от постижения, одобрение

62

чувство за вина

31

желание за изява

62

подкрепа и сигурност в семейството

8

нужда от общуване

36

любим член на семейството(сиблинг, изследвана личност)

64

нужда от сигурност

71

дистанцираност в семейството

82

ниско самочувствие

47

желание за по-голяма личностна значимост

74

VI. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

От анализа на резултатите и сравняването им се установи, че прилагането на индивидуални и групови форми на психологическа работа с честота и интензивност,

съобразени с установените при децата възможности и затруднения, води до преодоляване на част от социално-психологическите дефицити и негативните емоционални особености.

От представените анализи на резултатите и от направените изследвания могат да бъдат изведени следните изводи:

- 1. При безнадзорните деца съществуват сериозни социално-психологически дефицити, които са основа за развитие или утвърждаване на форми на девиантно поведение.**
- 2. Резултатите, получени след прилагане на развиващите и корекционните подходи на психологическа работа показват значима позитивна промяна по отношение на установените поведенчески и емоционални особености при децата в посока към преодоляване на значителна част от установените модели на агресивност и конфликтност, съперничество и емоционална отчужденост, егоцентризъм и “бягство” от отговорност.**
- 3. Оказаното въздействие е повлияло изграждането на по-позитивен Аз-образ и формирането на увереност в собствените възможности, които имат отношение към използваните подходи и стратегии за постигане на личните стремежи и удовлетворяването на потребностите.**
- 4. Следствие от прилагането на моделите на психологическа работа е нарастването на нивото на надеждата, свързана с преодоляването на преобладаващите тревожни състояния и неспособността за планиране и целеполагане, провокирани от перманентната несигурност и пренебрежителния стил на отношение от страна на родителите, изразяващ се в незачитане на проблемите и на емоционалните потребности на децата.**
- 5. Постигнат е съществен напредък по отношение на развитието на редица социални умения: изслушване, изказване, зачитане на авторитет, изграждане на позитивни приятелски контакти, реализиране на допустимо за обществото поведение, които подпомагат както адаптацията на децата, така и тяхното приемане**

от социалното обкръжение.

6. Използването на групови интерактивни модели на работа създава благоприятни условия за коригиране на отрицателните поведенчески стереотипи и повишаване на социалната компетентност на децата чрез формирането на стремеж за постигане на съгласие в условията на конфликтни ситуации на базата на отстъпки и избягване на острата конфронтация.

7. Индивидуалната психологическа работа е особено подходяща при мотивирането на децата за осъществяване на самоанализ, за справяне с различни индивидуални проблеми, преодоляване на базисната враждебност и недоверие, на натрупаната агресия към родителите, на чувството за вина и тревожните преживявания, чиито негативни последици се проявяват най-често в междуличностните взаимоотношения и поведението.

8. Груповата форма на работа е ефективна при укрепването на увереността на децата в собствените способности, изграждането на по-значим Аз-образ, преодоляването на “заучената безпомощност” и усвояването на ефективни поведенчески модели.

9. Подходите на индивидуална психологическа работа са подходящи за използване при деца, които имат по-силно изявена интровертна нагласа и трудно работят в група, както и при тези, които имат силно изразени агресивни и конфликтни прояви и при тях е наложително осъществяването на подготвителна работа, предхождаща груповите занимания.

10. Груповите занимания дават възможност за изява на потенциалите и способностите в условията на осигурена подкрепа и стимулиране на постиженията.

11. Двата типа психологическа работа, индивидуална и групова, в съчетание са особено ефективни и взаимно се допълват.

12. Приложената експериментална програма, включваща психологическа диагностика и апробиране на форми на групова и индивидуална психологическа работа, потвърди съдържателно издигнатите хипотези.

Както беше отбелязано в теоретичната част, до голяма степен основните причини за затрудненията от социално-психологически характер, пред които са изправени децата в риск, са свързани с негативното влияние първоначално на семейната, а в последствие и на приятелската среда.

Несъмнено в случая трябва да се подчертае и голямата роля на специфичните особености на конкретния исторически момент, в който се намира българската нация по отношение на нарастването на асоциалните и антисоциалните прояви на децата в риск, които се намират в състояние, при което е застрашена сериозно тяхната сигурност. Процесите на демократизация, глобализация и ускорено развитие на информационните технологии и динамизиране на живота в нашето общество, може би обуславят и съответните промени, засягащи сигурността, възможностите за справяне в новите условия и конкурентноспособността на отделния индивид.

Социално-психологическите дефицити при децата в риск са предимно социално обусловени и трябва да се направи всичко възможно, за да се ограничат предпоставките и условията за възникването им, що се отнася до специфичното влияние на средата, в която се изгражда като личност отделният индивид. За подрастващите климатът в семейството и училището е от особено значение за тяхното бъдещо развитие, във връзка с усвояването на позитивни модели на поведение и взаимодействие.

Пред психолозите, учителите и родителите в случая стои задачата да подпомогнат формирането на положителна социална насоченост при тези деца в затруднено положение, която да доведе до разрушаване на дезадаптивните форми на поведение. Справянето с нея изисква преди всичко разбиране на вътрешната мотивация и подбудите на рисковите деца, както и осъзнаването на необходимостта от промяна на установените негативни стереотипи.

От своя страна, възможността за създаване на подходящи условия за разгръщане на потенциалите на децата стимулира техния напредък по отношение на промяната на изградената отрицателна жизнена позиция и провокирането на съзидателна активност.

Отчитането на ефектите от положените усилия при децата, тяхното позитивно стимулиране и осигуряването на подкрепа води до формирането на усещане за справяне и избор на модел на поведение, който е в синхрон със социалните норми.

Децата, растящи в семейства, неспособни да им осигурят адекватни грижи, са не по-малко ощетени от съдбата от деца, които са лишени от семейство въобще. Затова, дълг на работещите в помагащите професии и в училищната сфера е чрез търпение, вяра във възможностите им и подкрепа, да им помогнат да открият своите силни страни и да пораснат като независими и успели личности.

Работата с деца е изключително отговорна дейност и изисква проявата на професионализъм и отдаденост, на любов и мъдрост. Само тогава може да има смисъл постигнатото, защото то представлява съзидателна основа, върху която се гради перспективата на един човешки живот, кореспондирайки си с бъдещето и оставяйки незаличима следа за поколенията!

